

Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або

замовляйте по телефону:

(0352) 28-74-89, 51-11-41

(067) 350-18-70

(066) 727-17-62

А. Ф. Шушкевич

НАРОДНА ЛЯЛЬКА

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

УДК 745
ББК 85.125
Ш 98

Шушкевич А.Ф.

Ш 98 Народна лялька. Технологія виготовлення : навчально-методичний посібник / А.Ф.Шушкевич. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017. — 200 с. + 8 с. : вкл. : іл.

ISBN 978-966-10-3684-9

Навчально-методичний посібник підготовлений за програмою варіативного модуля «Технологія виготовлення української народної ляльки-оберега» до навчальної програми «Технології» 10-11 класи. Посібник стисло охоплює основні методичні рекомендації щодо організації та проведення уроків, містить інструкційно-технологічні картки для проведення занять та ілюстрації готових виробів, які наочно доповнюють теоретичний матеріал.

Автор сподівається, що матеріали посібника допоможуть у роботі вчителям трудового навчання, керівникам гуртків та студій декоративно-ужиткового мистецтва, а також усім, хто бажає створювати народну ляльку.

**УДК 745
ББК 85.125**

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

Навчальне видання

ШУШКЕВИЧ Алла Федорівна

НАРОДНА ЛЯЛЬКА

Технологія виготовлення

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактор *Петро Ктитор*

Обкладинка *Ростислава Крамара*

Комп'ютерна верстка *Зоряни Сидор*

Технічний редактор *Оксана Чучук*

Підписано до друку 03.11.2016. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 22,32+0,65 вкл. Умовн. фарбо-відб. 22,32+2,60 вкл.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352) 52-19-66; 52-06-07; 52-05-48

office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-3684-9

© Навчальна книга — Богдан, 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Теоретичні відомості до уроків.....	6
1. З історії народної ляльки.....	7
2. Українська народна лялька-мотанка	10
3. Класифікація народних ляльок.....	14
Розділ 2. Технологія виготовлення народної ляльки з тканини	17
1. Лялька Немовля (Пеленашка)	18
2. Лялька Кувадка.....	19
3. Лялька Круп'яничка.....	19
4. Вепська лялька	20
5. Лялька Травниця	21
6. Лялька Щастя	23
7. Українська народна лялька-мотанка	24
8. Одяг для ляльки	29
Розділ 3. Плани уроків	31
Варіативний модуль «Технологія виготовлення народної ляльки (5-6 класи)»	31
Уроки 1–2	34
Урок 3–4	39
Урок 5–6	42
Уроки 7–8	46
Уроки 9–10	53
Уроки 11–12	58
Уроки 13–14	65
Уроки 15–16	69
Уроки 17–18	72
Урок 19–20.....	76
Варіативний модуль «Технологія виготовлення української народної ляльки-оберега». До навчальної програми «Технології». 10-11 класи»	82
Урок 1	88
Урок 2	93
Урок 3	101
Урок 4.....	107

Урок 5	114
Урок 6.....	119
Урок 7.....	124
Урок 8	128
Урок 9.....	131
Урок 10	134
Урок 11.....	137
Урок 12.....	144
Урок 13.....	151
Урок 14	156
Урок 15.....	161
Урок 16	165
Урок 17.....	171
Урок 18.....	177
Урок 19	181
Урок 20.....	182
Додаток. Творчий проект: «Народна лялька»	187
Використана література.....	200

ВСТУП

Лялька — дуже стародавня іграшка, адже відомо, що найдавнішим єгипетським лялькам — близько 4 тис. років. Упродовж тисячоліть лялька не втратила своєї актуальності, і це, напевно, єдина іграшка, котра супроводжує людину все життя. У дитинстві — це забавка, граючись з якою, малеча пізнає світ. Найперші уроки виховання через гру давала дитині материнська лялька, яка виконувала роль опікунки, коли маля саме засинало, а мати мусила йти до роботи. Лялька своєю німою присутністю дозволяла дитині вільно вправлятися у навичках мовлення. Для дівчинки лялька — не просто забавка. Граючись з нею, маленька виконує роль матері, бо в кожній дівчинці вже записана ця споконвічна програма материнства. Ганчір'яна саморобна лялька була предметом, через який діти ознайомлювалися з життєвим устроєм, обрядами і традиціями свого народу. Саме тим зумовлене особливе місце цієї народної іграшки в культурі слов'янських націй. Народна лялька — це іграшка, творцем якої є народ, вона має певні технологічні особливості конструювання, які передаються від старшого покоління молодшому. Вона з самого початку свого виникнення була пов'язана з народними обрядами та ритуалами, виготовлялася до певних дат і подій та з різних приводів (весілля, посухи, народження, хвороби тощо). Така лялька майже завжди була яскравою, строкатою, таємничою, язичницькою. Та найголовніше те, що всі ляльки, яких відшукали у різних областях України, виготовлялися одним способом — вузловим. То був найпростіший спосіб, котрий свідчив про споконвічний хліборобський рід занять місцевого населення.

Народні ляльки упродовж століть змінювалися, але в них зберігалися основні традиційні принципи декоративного силуетного зображення, простота і лаконізм, декоративність, святковість. Цінність такої ляльки полягає у залученні підростаючого покоління до відродження і збереження національних традицій, національної самобутності. Сьогодні ми спостерігаємо, що багато речей, які вже частково забулися, речей з минулого повертається до нас, але для сучасних людей вони набули трошки іншого значення. Якщо раніше вони мали обрядовий зміст і були глибоко символічними, то сьогодні переважно втратили цю складову і перетворилися на мистецтво.

Сучасний простір наукових публікацій, які стосуються дослідження народної ляльки, досить обмежений. Найповніші дослідження традиційної ляльки здійснено у працях О. Найдена, Л. Герус та М. Грушевського. Продовжують вивчення народної ляльки в сучасних умовах О. Скляренко, О. Матвієнко, М. Цивін. На сьогодні в Україні немає друкованих видань з технологіями виготовлення народних ляльок, якими могли б скористатися вчителі трудового навчання і технологій, що працюють за відповідною програмою. Цю прогалину автор спробувала заповнити, створивши даний посібник.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ВІДОМОСТІ ДО УРОКІВ

Стара лялька

У коморі стояла велика, дерев'яна скриня, в якій зберігалася купа старого мотлоху. Колись ці речі були нові і комусь потрібні, а тепер лежали в темній скрині, давно забуті. Серед всякої всячини лежала стара лялька. Вона була незвичайною: замість очей на голові мала намотаний хрест, а одяг складався з намотаних клаптиків тканини. Ляльці було багато років, і давно ніхто не згадував про неї.

Якось непосидюча дівчинка Ганнуся, яка приїхала до бабусі в село, заглянула до тієї старезної скрині і знайшла ляльку.

— Ой ! Як же це я раніше не бачила її? — здивувалася дівчинка.

Ганнуся схопила іграшку і прожогом побігла до бабусі Уляни.

— Бабусю, поглянь, яка дивна лялька, — раділа Ганнуся.

— Це Мотанка — лялька моєї бабусі, — усміхнулася бабуся Уляна.

— А чому в ляльки немає очей? — запитала дівчинка.

— А тому, що це лялька чарівна, вона має оберігати дитину від усього лихого, — сказала бабуся. — Кожна людина на землі

мріє мати оберіг, який захистить її від зла та біди, який допоможе виконати найзаповітніше бажання та дасть сили побороти усі негаразди. У нашого народу здавна існував такий оберіг — це лялька-мотанка.

— Бабусю, розкажи, а чому лялечку вважають оберегом? — попросила дівчинка.

— А давно це було. В якомусь царстві жив-був купець, — почала свою розповідь бабуса Уляна. — Дванадцять років жив він у шлюбі і прижив тільки одну доньку, Василинку. Так сталося, що його дружина важко захворіла. Вмираючи, купчиха закликала до себе доньку, вийняла з-під ковдри ганчір'яну ляльку, віддала їй і сказала: «Слухай, Василюнько! Пам'ятай і виконай останні мої слова. Я вмираю і разом із материнським благословенням залишаю тобі ось цю ляльку; бережи її завжди при собі і нікому не показуй, а коли прийде до тебе якесь горе, дай їй поїсти і запитай у неї поради. Поїсть вона і скаже тобі, чим зарадити лиху...» Дівчинка виконувала наказ матері, і лялька завжди допомагає їй здійснити усі завдання, виконати усі забаганки лихої мачухи, вийти переможницею в символічному поєдинку з Бабою-Ягою і зрештою здобути щастя й добробут.

1. З ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ЛЯЛЬКИ

Найдавніший зразок оберега — жіноче божество, яке було поширеним практично в усіх народів. Берегиня — мати всього живого, первісне божество-захисник людини, богиня родючості, природи та добра. З часом Берегиня стала охоронницею дому, її скульптурки були в хатах, зображення-амулети носили на шії.

Образ Берегині дійшов до нас у вишивці: на обрядових рушниках, у жіночому одязі бачимо стилізовану жіночу постать, найчастіше — з піднятими руками (знак захисту), іноді з прибогами — конями по обидва боки.

Із Х ст., тобто з часу прийняття християнства, символічний зміст Берегині (Венери, Рожаниці) перенісся на образ Богородиці.

Історія української ляльки сягає сивої давнини. Деякі вчені починають її з часів так званої «Трипільської культури» — давньої цивілізації, що існувала на території сучасної України (VI — III тис. до н. е.). У племен трипільської культури існував культ жінки, про що свідчить велика кількість глиняних фігурок жінок,

знайдених під час розкопок майже на всіх поселеннях трипільців, які, очевидно, були уособленням плодючості і врожайності та втіленням богині — покровительки домашнього вогнища. Так само культ жінки-Берегині — стилізованої жіночої фігурки з піднесеними для благословення руками — і сьогодні можна знайти на українських вишиванках і писанках. Ймовірно, що саме ці культові жіночі фігурки з глини могли бути прообразом української ляльки-мотанки.

Були знайдені посудини, які нагадують українські горщики-близнята, керамічні писанки, орнамент котрих простежується на сучасних писанках, і маленькі посудинки з кераміки, що, можливо, використовувались як іграшковий посуд під час дитячих ігор. Це свідчить про наявність у трипільців ляльки як головної дитячої іграшки. Трипільці були хліборобами, вони вирощували льон, коноплі, мали розвинене ткацтво. Можливо, ганчір'яна лялька створена саме в ті часи.

В язичницький період на перший план виходила обрядова та ритуальна роль ляльки, пов'язана з поклонінням численним богам, вірою в предків, злих і добрих духів та здійсненням магічних обрядів, що мали на меті захистити людину від бід і неприємностей. Лялька була не просто іграшка. Це був своєрідний оберіг. Не випадково характерною рисою ляльки-мотанки є відсутність обличчя. За уявленнями язичників, через обличчя в ляльку вселяється душа. А душа буває доброю чи поганою. Східні слов'яни вірили, що в мотанці живе дух предків і що вона може передавати досвід з покоління в покоління, приносити їм багатство та успіх. Вважалося також, що лялька є посередником між живими й тими, кого на цьому світі вже немає, а також тими, хто ще не народився. І до сьогодні вважають, що лялька зроблена з ниток льону або коноплі, має сакральне значення.

Ляльку завжди виготовляли з певною метою, з різними побажаннями, наділяли всілякими символічними значеннями: на щасливу долю, для сприяння потаємним бажанням, для встановлення гармонії між людиною і природою, на успіх і здоров'я, на добро і злагоду. Вважалося, що виготовлені власними руками ляльки несуть у собі позитивну енергетику, здатні захистити сім'ю від лиха, посприяти у тій чи іншій роботі.

Так звана Очисна лялечка допомагала позбутися «поганої» енергетики в будинку. Наприклад, після сімейної сварки жінка відкривала вікна, двері, брала в руки ляльку і, використовуючи її як символічний віник, вимітала весь негатив геть з хати. Купавка — це обрядова лялька-одноденка з обов'язковими різнокольоровими стрічками на ручках-паличках. Її робили перед початком купального сезону, на свята Горпини Купальниці та Івана Купала, сплавляли по воді. Після цього ритуалу всім дозволялося плескатися і пірнати у водоймах скільки душей завгодно. Веснянки-Мартинічки — нитяна пара лялечок білого (зимового) і червоного (літнього) кольорів. Використовувалися в обряді закликання весни. Мартинічки вивішувалися на гілках дерев, щоб привернути-наблизити прихід тепла. Масляна — величезна лялька з дерева та соломи, обов'язково ряджена в одяг з текстилю. Її робили в кінці зими під час масляного тижня і спалювали відразу після виготовлення. Згоряючи, лялька заодно перетворювала в золу і попіл весь той духовний негатив, що накопичився у людей за довгу зиму. Зозуля — лялечка, разом з якою дванадцятирічні дівчатка-підлітки вступали в пору зрілого дівочтва, оголошували себе дівчатами. Обряд проводили перед Трійцею — йшли далеко в ліс, співали там пісні, водили хороводи, а також символічно ховали ляльок-зозуль. При цьому дівчата присягалися бути в майбутньому хорошими матерями. Зозулі

також допомагали позбутися самотності і туги. Для цього дівчатка віч-на-віч розповідали лялькам власні біди, а потім спалювали своїх ганчіркових співрозмовниць. Одночасно згорали і всі дівочі проблеми. Лялька Русалка допомагала викликати дощ. Її майстрували дівчата під час посухи, потім вкладали в символічну труну, урочисто з піснями несли до річки й кидали у воду. Напевно, найвідоміший оберег — це Сестри Трясовиці, тринадцять лялечок Лиходійок (Лихоманок).

Їх рівною зв'язкою вішали на стіну або встановлювали рядочком на пічній трубі. Ці ляльки уособлювали собою духів хвороб в образі жінок з різними іменами, які були назвами відомих недуг. Уважалося, що побачивши в будинку свого маленького двійника, непрохана слабість уселиться в ляльку, а не в людину. Кувадка (або Куватка) — одна з найпростіших обережних лялечок. Її робили напередодні народження дитини і вивішували в хаті, щоб відвертати увагу злих духів від породіллі та немовляти.

Пізніше ляльок стали укладати в колиски. Кувадки і захищали новонароджених, і служили їм першими іграшками. Вепська лялька (Кормилка) — образ заміжньої жінки, символ благочестя і достатку. Цій лялечці прилаштовували об'ємні ганчір'яні груди — щоб діти були завжди ситими і здоровими. Вона «зігрівала» місце в колісці до народження дитини, а після народження — висіла над узголів'ям, як оберег від вроків і пристріту. Коли малюк підростав, з цією лялечкою йому дозволяли гратися. Берегиня з широко розкинутими руками-крилами також підвішувалася в узголів'ї ліжка (або ж містилася десь у хаті, вище рівня людських голів), захищала, берегла сім'ю від сварок, хвороб і негараздів. Лялька Безсоння призначалася для дітей, що страждали розладами сну, її укладали в ліжко неспокійної дитини, примовляючи: «Сонниця-безсоння, не грай з моїм дитятком, а грай з цією лялечкою». Цікаво, що ганчір'яну голівку Безсоння часто набивали запашними заспокійливими травами. Магічною силою наділяли ляльку Десятиручку (ще її називали Багаторучкою), що мала допомогти справлятися з великими обсягами будь-якої роботи. Таких лялечок як весільний подарунок подружки підносили нареченим, щоб у молодих господарочок робота горіла в руках. У ганчір'яне тільце ляльки Круп'янички насипали зерно після жнив та встановлювали її на коморній скрині, щоб майбутній урожай був ще багатший. Ляльок Капусток майстрували панночки на виданні і виставляли у вікнах, сигналізуючи про готовність до шлюбу — мовляв, пора засилати сватів. До того ж, Капустки мали притягувати до будинку найзавидніших женихів. День і Ніч — пов'язані однією мотузкою дві лялечки різних кольорів (чорна і біла, пізніше — синя

Слов'янська вишивка.

*Жіноча статуетка
«Оранта».*

*Трипільська культура
(кін. IV тис. до н.е.).*

і біла), підвішувалися до стелі. Вони мали гармонізувати сімейне життя, а разом з тим — і внутрішній світ своїх власників.

Після прийняття християнства язичницька міфологія тривалий час залишалася актуальною, оскільки була пов'язана з природою (Масляна, Купала). Язичницьким духом наповнювалися і християнські свята. На Різдво виготовляли Круп'яничку з копієчкою в об'ємистому тільці-мішечку, яка символізувала добрий урожай. Вважалося, що вона притягує в будинок багатство. Вербної неділі майстрували Вербницю з гілочкою вербових котиків, а на Великдень робили Великодню голубку (ляльку червоного кольору). Ця лялечка символізувала жінку, що йде в храм з гілочкою верби, вузликом з паскою та яйцями. Наприкінці Масляної спалювали ляльку як уособлення зими. На Івана Купала здійснювали язичницький обряд з лялькою Купавкою, або Мареною.

2. УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА ЛЯЛЬКА-МОТАНКА

— Чому ж ця лялька-мотанка не має обличчя? — запитала дівчинка Ганнуса свою бабусю Уляну, розглядаючи стару ляльку, знайдену в скрині.

— Лялька-мотанка не була забавкою, ця лялька — оберіг, — мовила старенька до онуки. — Колись люди вірили, що саме через обличчя в ляльку вселяється душа, а вона буває доброю чи злою. Тому мотанка безлика, замість очей і рота на обличчі мотали з ниток викладений хрест. А хрест — це дуже сильний оберіг, що притягує сонячну енергію з усіх куточків світу. А ще мотанка несе в собі тепло людських рук, любов і турботу, з якою створена. Тому такі ляльки служили дітям не лише іграшкою, але й оберегом. Лялька-мотанка хату береже, казали старі люди.

Українська лялька-мотанка відрізняється від інших слов'янських ляльок своїм особливим національним колоритом, а ще у неї на голові є особливий знак хрест — це солярний знак (знак Сонця), таким чином, лялька з таким обличчям несе в собі сонячну світлу енергетику. Лялька з хрестом замість обличчя символізує гармонію вертикалі (духовності) і горизонталі (земного розвитку людини), тобто допомагає гармонізувати простір. Такі іграшки розміщували на покуті зі сторони сходу сонця, над ліжечком дітей (оберегає дитину), над дверима (зустрічає і проводить гостей). У голівку мотанки часто зав'язували зерна пшениці. Це також

додавало їй сакрального значення, оскільки вважалося, що зерно пов'язане з померлими або ненародженими душами. Коли його «ховають», воно оживає, проростає і знову починає вічний кругообіг життя. Як підкреслює етнограф О. Найден, історія ляльки почалася як предмет культових потреб первісної людини, як захист від «злих сил», як заміна жертви, як річ, що сприяє збереженню і примноженню добробуту сім'ї, роду, племені.

В Україні народну ляльку робили з доступного дешевого матеріалу: соломи, трави, тканини, шматочків старого одягу, ниток, гілок дерев, глини, дерева, очерету тощо і без будь-яких інструментів. Спосіб простий — перекручування й перев'язування. Обов'язкова умова — іграшка повинна бути хрестоподібної форми, щоб не нагадувати собою реальної людини. Ганчіркові ляльки виготовляли зв'язуванням та шиттям. Вузлові ляльки виготовляють способом намотування та прив'язування тканини без застосування голки. Голка з ниткою в окремих випадках застосовується при пошитті головного убору та обробці вбрання ляльки, наприклад, коли треба пришити або вишити хвилясту лінію (кривулька, вужик) на подолі фартуха чи сукні. Для виготовлення голови, власне «ляльки», шматок тканини складався вузькою смужкою, а потім загортався «рулетиком» і обмотувався тканиною. Завжди, коли починали робити такі ляльки, нитки намотували за спіраллю, а спіраль — символ безкінечності. Та найголовніше в ляльці — хрест. У вигляді хреста роблять поперечні та повздовжні лінії на голові та тулубі ляльки. Хрест на обличчі — це багатозначний символ. Він нагадує про чотири сторони світу, стільки ж сезонів у році. Хрест у колі — це солярний, сонячний знак, що несе світло та позитивну енергію. Ручки в ляльки-мотанки, яку дарували дівчинці, були символом того, що вона буде працюютою господинею, великі перса — це свідчення материнського начала, добробуту в родині, лялька з дитиною — знак матері-берегині сімейного вогнища. Голову ляльки обов'язково потрібно вінчати або косою, або ж хустиною, намисто на ляльці-мотанці — це символ достатку та багатства. Одягом для ляльок-мотанок могли бути або намотані клаптики тканини, або шили їм одяг. Іноді це були мініатюрні народні костюми, традиційні для тієї чи іншої місцевості. Ляльку одягали в світлу вишиту сорочечку, спідничку або запаску. Всі елементи одягу мали символічне значення: спідниця символізує землю, сорочка позначає три часи — минулий, теперішній і майбутній; вишиванка та намисто уособлюють достаток. Також повинен бути головний убір (очіпок, стрічка чи хустка), що символізує зв'язок з небом.

Секрети виготовлення ляльок передавалися в родині від матері до дочки. Ще у ХІХ ст., коли дівчина виходила заміж, мати дарувала їй ляльку-мотанку, як оберіг для нової домівки. Хворій дитині давали пограти з лялькою. У народі вірили, що вона вбере в себе її недугу. Після чого ляльку потрібно спалити. Коли дитина виростала, її місце в колисці займала лялька. Вона охороняла це місце від нечистої сили до народження наступної дитини. У давні часи в українській родині могло бути близько десятка таких ляльок. Майстерно зроблена, пишно вдягнена лялька була цінним предметом домашнього майна, разом з тим виступаючи посередницею між старшим і молодшим поколіннями, запорукою добробуту, щасливого родинного життя й оберегом від злих сил.

Для кожного регіону України властива своя особлива лялька-мотанка. Текстильна найбільше притаманна центральній частині нашої країни. Особливо поширена ця техніка на території Полтавщини і Київщини. Мотанки або «кукли» —

вузлові ляльки. Їх майстрували з домотканого полотна, пофарбованого соком буряка, бузини, пасльону тощо. Хустку, яку наповнювали ганчір'ям, мотком ниток, крупою, травою, зав'язували так, щоб виходила кругла або циліндрична голова. У вигляді мотанки робилася також «кукла», загорнутий у тонке полотно розжований хліб, яку давали замість соски немовлятам. Ляльки-мотанки виходили невеликі за розміром, компактні, позбавлені рук та ніг, з порівняно великими головами та хрестами на обличчях. Ці хрести були найбільш вражаючою деталлю, набрані з різнокольорових ниток, накладених і переплетених таким чином, що на розхресті утворювався квадрат. Такий тип ляльок найбільше поширений у Наддніпрянщині. Етнографи зафіксували їх на початку XX ст. у с. Липовому Кременчуцького повіту Полтавської губернії, згодом на Київщині, Полтавщині, Черкащині уздовж обох берегів Дніпра, на річках Тясмин, Рось, Золотоношка, Сула, Супій.

Українська народна іграшка здавна привертає увагу дослідників чарівним світом її образів, сповнених поезії та казковості, що упродовж століть панували в уяві дітей, пробуджуючи фантазію і спонукаючи до творчості. Образи «увінчаної квітами дівчини», «княгині і дружки» в окремих селах Полтавщини, Черкащини та Київщини символізують родючість та життя. Тоді як в інших селах цих областей переважає образ ляльки-матері «Богородиці», яка існувала не сама по собі, а з діточками — немовлятами — лялечками розміром із сірник. Часто ляльки мають яскраві насичені соковиті кольори вбрання, прикрашені віночками з різнобарвними стрічками, «маяками», волочками. Хрести на обличчях цих ляльок досить широкі, набрані з чорних ниток. У цьому, думається, виявлено неабиякий художній смак автора й узагалі місцевих селян, їхнє почуття декоративності. Саме чорний хрест доречний у ляльок яскравих, з густими кольорами вбрання — червоним, буряковим, фіолетовим; він додає цим кольорам додаткової насиченості, різко контрастуючи з білим кольором обличчя. Натомість хрести з різнокольорових ниток личать лялькам у вбранні бляклих, приглушених тонів. Вони своєрідно оживляють ці ляльки, надають їм додаткової декоративної якості. Народні ляльки Середньої Наддніпрянщини за внутрішньою конструкцією, статуарним та іконографічним типами належать до спільної традиційної основи. Це свідчить про наявність на цій території досить розвинутої лялькової культури.

На відміну від вузлових ляльок, які не мають рук, ніг, власне тулуба, спеціально пошитого одягу, основною, об'ємною частиною в них є лише голова, то ляльки, які робляться в інших регіонах України, науковці відносять до так званих одягнених ляльок. Тому внутрішня основа їх хоч і робиться різними способами, проте відповідає основному призначенню — бути об'ємною, імітувати людську (жіночу) постать, на яку можна одягти пошите вбрання спеціального крою. Розкриваючи особливості виготовлення цих ляльок, О. С. Найден пише з цього приводу, що ляльки з Карпат та Чернівецької області представляють кілька варіантів створення внутрішньої основи. Однак жодна із зроблених там ляльок не має основи «вузлової». Переважна більшість ляльок, зібраних у селах Річка, Снідавка, Яворів та Криворівня, мають основою дерев'яну об'ємну людиноподібну фігурку, нерідко з руками й ногами, що можуть рухатися. У Карпатах трапляються суто ганчір'яні, з основою, зробленою особливим способом, які дещо нагадують «вузлові» ляльки, проте мають підкреслено великі опуклості, що імітують груди. Дослідник припускає, що початковим прийомом виготовлення подібної ляльки було не виділення вузла-голови, а створення тулуба з грудьми, і вже потім, способом перетягування

товстою ниткою, з'явилася голова. О. С. Найден пише: «У цієї ляльки є очі, брови та волосся, нанесені чорною фарбою; рук і ніг немає; кругла, порівняно велика голова замотана хусткою із старовинної тканини темних кольорів; умовна сукня зроблена теж із старовинної тканини місцевого домашнього виробництва; на шию ляльки поверх хустки одягнуто старовинне коралове намисто; розмір ляльки середній».

Дослідження народних ляльок у сучасних умовах пов'язане зі значними труднощами, оскільки в селах і містах України оригінальні побутові ляльки майже не збереглися. Вперше українськими ляльками етнографи зацікавилися наприкінці XIX — початку XX ст. Одним із перших збирачів і дослідників української народної іграшки в контексті вивчення дитини у звичаях і віруваннях українського народу став М. Грушевський, який в 1900-х роках зібрав колекцію мотанок Наддніпрянщини. Українські (так звані решетилівські) ляльки виставлені у Музеї іграшки у Сергієвому Посаді (Росія). Їх зібрав на початку XX ст. засновник музею Микола Бартрам (1873–1931). Проблему дитячих іграшок досліджували історики, етнографи, фольклористи, педагоги. Український етнограф і фольклорист, емігрант, автор книги «Звичаї нашого народу» Олекса Воропай між 1937 та 1943 роками зробив записи спогадів (початок XX століття) жінок похилого віку села Діхтярі, що на Полтавщині. «Дівчатка бавляться ляльками. Кожна лялька когось представляє: «Це — мама, а це — тітка Наталка, а то — бабуса!» Про ляльок дбають, як дорослі про дітей: «Ось ми наваримо вареників та будемо обідати». Він звернув увагу на велику роль іграшки у вихованні дітей та долученні їх до народної культури. Значну цінність мають замальовки народних самобутніх ляльок, зроблені художником Авдєєвим після 1920-го року. Збереглися фотографії, зроблені в 1915–1918 рр., народних ляльок, але не автентичних, саморобних, а костюмованих, виготовлених для виставки або на продаж, які містяться у фондах Науково-методичного центру організації, розробки та виробництва засобів навчання МОН України. Найбільш фундаментальним дослідником української народної ляльки в кінці XX ст. став мистецтвознавець та етнограф О. С. Найден, що вивчав саморобних ляльок, зібраних протягом 1960–1970-х рр. у селах Черкаської, Полтавської, Київської, Харківської, Чернігівської та Івано-Франківської областей, на підставі чого показав, що у різних місцевостях ляльки мають свій образний та конструктивний тип. Можна назвати прізвище Л. Герус, яка у своїх роботах розглядає українську народну іграшку як явище культури та вид декоративно-прикладного мистецтва, з'ясовує її початки, окреслює засади художньої виразності, визначає вузьколокальні та загальноетнічні риси. Проте за радянських часів народним традиціям не надавали належного значення. Якщо російська народна лялька інтенсивно досліджувалась та вивчалася, то вивчення особливостей української ляльки-мотанки майже не проводилось. Із зміною поколінь від нас відходять справжні знавці цього мистецтва, і частина цінної інформації вже втрачена. Тому можна вважати, що українська лялька-мотанка ще чекає на свого дослідника.

3. КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДНИХ ЛЯЛЬОК

— Звідки ж взялася ця лялька в скрині, — запитала Ганнуса свою бабусю Уляну.

— Було це давно, — розповідала бабуса. — В ті часи в Україні дівчата, готуючи скриню з весільним посагом, разом з рушниками та сорочками клали туди своїх ляльок. Кожна дівчина робила мотану ляльку, яку забирала із собою в нову сім'ю. Причому в родині чоловіка дозволялось молодій дружині, допоки в молодят немає діток, гратися лялькою. Вважалося: чим більше вона грається лялькою, то швидше стане матір'ю і тим здоровіші будуть діти. А коли народжувалась дитина, то молода мати клала своїх ляльок до дитячої колиски, щоб оберігали дитя від хвороб та поганих очей. Лялькою давали погратися дітям, які підросли, а потім її знову ховали в скриню. Отак вона збереглася, ця стара лялька.

Взагалі, на Русі, та втім, і у всіх слов'янських народів, було велике різноманіття лялець, і назви ляльок дуже прості та наївні. Традиції виготовлення ганчіркових ляльок на території, де проживали слов'янські народи, існували аж до початку 20 століття. Зараз спостерігається підвищений інтерес до традиційної народної ляльки, а національний колорит додається вже в основному за рахунок головних уборів, костюмів, квітів та прикрас. Одягни в сарафан — буде росіянка, а у вишиванку — українка. Найбільш цікаві слов'янські ляльки можна класифікувати: *за призначенням, за матеріалами, за способом виготовлення, за розміром, і навіть за магічними властивостями*, якими народ наділяв ляльку здавна.

За призначенням ганчіркові ляльки діляться на *обрядові, оберегові, ігрові, авторські художні ляльки та сувенірні промислові ляльки*:

Обрядові: Масляна, Купавка, Коляда, Покосниця, Нерозлучники, Зольна, Куватка, Пеленашка, Весільна, Круп'яничка, Вербниця, Пасхальна голубка, Веснянки.

Оберегові: Куватка, Лихоманки, Травниця, Безсонниця, Берегиня, Вузлова, Десятиручка.

Ігрові: Зайчик на пальчик, Вузлова, Куватка.

Авторські художні ляльки відображають особливості індивідуального ставлення автора до навколишнього світу, стан його душі — це коли лялька стає предметом мистецтва.

Сувенірні промислові ляльки, пов'язані з соціальними стандартами і попитом на ринку.

За матеріалами: ляльки виготовлялися з різноманітних матеріалів — *тканина, дерево, глина, солома, трава, папір*. Найпопулярніші серед українців ганчір'яні

ляльки виготовляли переважно зі шматків одягу, що вийшов з ужитку, або з залишків тканини від шиття нового.

За способом виготовлення: ляльки бувають *вузлові* та *шиті*. Вузлові ляльки виготовляють, намотуючи та прив'язуючи тканину, без застосування голки. Спосіб творення цих ляльок — скручування, скочування, змотування, зв'язування, завивання. Вбрання ляльки створювали, намотуючи шматки тканини на тулуб.

Голка з ниткою в окремих випадках застосовується при пошитті головного убору та обробці вбрання ляльки, наприклад, коли треба вишити фартушок чи сорочечку.

За розміром висота ляльок в основному визначається приблизно так:

- *ліктюві ляльки* — від ліктя до кінця середнього пальця;
- *уздовж долоні* — від кінця середнього пальця до зап'ястя;
- *упоперек долоні* — тобто на ширину чотирьох пальців руки, або їх іноді називають пальчикові ляльки — тобто розміром з середній палець.

Цікава класифікація *за магічними властивостями*, якими народ наділяв ляльку давна:

Баба або Зольна лялька. Її робили з попелу багаття (вогнища), змішавши золу з водою і зробивши кульку, яку потім обгортали ганчіркою. Це дуже стародавня лялька, хранителька домашнього вогнища. Така лялька називалася Баба — жіноче божество. «Баба» передавалася по жіночій лінії від бабусі до онуки, причому дарувалася у день весілля. Зольна лялька — єдина лялька, яка робиться без головного убору і без волосся. Голова робиться з золи, а тіло ганчіркове. «Баба» передавалася по жіночій лінії від бабусі до онуки, причому мати у день весілля дарувала її своїй дочці (нареченій), передаючи разом з лялькою силу рідного вогню. І наречена в будинок до нареченого забирала цей вогонь та благословення свого роду, своїх предків. Таким чином, на вогняному рівні з'єднувалися два роди. При переїзді на нове місце цю ляльку із золи домашнього вогнища обов'язково брали з собою, мабуть, для того, щоб на новому місці були знову вогнище, затишок, дім. Робила жінка її як оберіг своєму коханому, коли він вирушав у далеку дорогу в справах або військові походи. Вона силою рідного вогню оберігала його у дорозі.

Лялька На Здоров'я вважалася лікувальною, тому і виготовлялася з льонових ниток. Стародавні слов'яни вважали, що льон за своїми природними властивостями здатний взяти на себе хворобу і тим допомогти людині видужати. Допомагає лялька ще й добрими побажаннями рідної людини, яка виготовляє цю ляльку для хворого. Тобто таку ляльку можна зробити для себе чи для близьких людей. Придбати її в крамниці не можна. Точніше, можна, але як сувенір.

Лялька Доля. Лялька, яка допомагає сплести свою долю. Цю ляльку не може зробити навіть найближча людина. Це так звана «ліктюва лялька». Ляльку роблять з вовняних ниток. Традиційними вважаються червоний, жовтий, білий та жовто-гарячий кольори. Нитки для ляльки намотуються на руку — через лікоть і великий палець долоні. Можна зробити ляльку одного кольору. Її наряджають. Косу плетуть вгору, довгу, товсту. І вішають ляльку за косу. Є така приказка — «Спіймати долю за хвіст».

Лялька добрих вістей Дзвіночок. Лялька проста у виготовленні, і оберегова суть її всім зрозуміла: приносити в дім радість і гарний настрій. Дзвіночок несе в собі закон гармонії. У неї три спідниці — прообраз людського щастя, що складається з трьох частин: радісної душі, спокійного духу і бадьорого тіла. А коли тілу добре,

на душі радість і дух спокійний, коли між ними лад, це і є щастя. Даруючи ляльку Дзвіночок, ми бажаємо другу отримувати тільки добрі звістки і перебувати в радості.

Масляна — величезна лялька з дерева та соломи, обов'язково опоряджена в текстильний одяг. Її робили в кінці зими під час масляного тижня і спалювали відразу після виготовлення. Згораючи, лялька заодно перетворювала в попіл увесь той духовний негатив, що накопичився у людей за довгу зиму.

А крім того, виготовляли Берегині — обереги житла, і масниці та стовбчанки — до Масляної, і панянки, і колодки (бо зроблені вони з невеликих дерев'яних колодочок). Окремо — красень Купайло, весь у стрічках і у хвацько заломленій шапці. А ще є лікувальниці, наповнені пахучими лікувальними травами — ну чим не сучасна ароматерапія, яку наші мудрі прашури використовували з давніх-давен. На тиночку сидять сім ляльок-лихоманок: їх робили на Різдво, щоб хвороби на тину сиділи, а до оселі — ні ногою. Восени, на Пилипа, особливо популярні були ляльки-багаторучки, бо ж як інакше — не маючи декілька пар рук, — упоратися зі збиранням врожаю.

В Україні вирізнялися три типи ляльок-мотанок: **немовля**, **баба-берегиня**, **дівчина-наречена**. При народженні дитини і виготовляли **ляльку-немовля** в пелюшках. Її укладали в ліжечко поряд з дитиною для охорони її сну і здоров'я. **Баба-берегиня** допомагала оберігати достаток сім'ї. У середину ляльки вкладали монети, зерно, вовну для збереження домашнього тепла, отримання хорошої вовни овець та грошового достатку. **Лялька-наречена** захищала дівчат від пристріту і підтримувала їх. Цю ляльку багато одягали і прикрашали, тому що символізувала придане нареченої і привертала багатого нареченого.